

SOBRE LA MORT D'IVAN ILLITX

Eulàlia Àrias, Rosa M.Boixareu, Montse Botines, Xavier Cardona, Francesc Consola, Consol Muñoz, Antoni Nello, Isabel Pera, Lali Ros, Eliabet Saravia

En aquest text, els professors de l'Àrea d'Humanitats de l'EUIFN Blanquerna, analitzen críticament una de les obres menors de Lleó Tolstoi, La mort d'Ivan Illitx. Després de contextualitzar-la, investiguen el tema central de l'obra, l'acompanyament al ben morir i fan lúcides reflexions sobre l'art d'afrontar la mort en el nostre present.

223

1. L'obra i el seu autor

*La mort d'Ivan Illitx*¹ és el retrat psicològic d'un personatge, d'un ambient, d'una època, extrapolable a l'actualitat. És el retrat d'una condició humana que es mou entre la mentida i la solitud narrada des de l'experiència dels esdeveniments quotidians. El seu autor, Liev Nikolaievich, comte de Tolstoi, fill d'uns rics terratinents aristòcrates, neix el 1828 a la província russa de Tula i mor el 1910 en una petita estació de ferrocarril d'Astapovo (Riazan). Se'l descriu com un personatge idealista, atrapat en una crisi religiosa que el porta a un enfrontament amb l'església oficial russa, i que omple la seva obra d'un to moralitzant a l'estil del "Sermó de la Muntanya" evangèlic. La intencionalitat pedagògica de la seva obra és evident i "reciclable" perquè pretén instruir, des de baix (des de les classes populars), tot apel·lant a l'exercici de la bondat

¹ L.Tolstoi, *La mort d'Ivan Illitx i La sonata a Kreutzer* (pròlegs de V. Nabòkov i V. Xklovski). Traducció: V. Izquierdo i A. Margarit, Universitat Pompeu Fabra/Ed. Destino, Barcelona 2003.

natural com a fonament de l'humanisme, i tots sabem que els beneficis d'aquesta bondat són vigents en qualsevol època i situació.

Tolstoi és un observador i somiador que estima el retorn a la senzillesa de la natura i el menyspreu per les riqueses bolcant-se en la recerca de la felicitat dels altres. Els convencionalismes socials, la rutina quotidiana, la manca d'al·licients, el dolor, la soledat, l'abandonament, el sentit... són temàtica de *La mort d'Ivan Illitx* i formen part de la vida del seu protagonista fins que, a les portes de la mort, es descobreix a si mateix convertint-se en heroi *pacient* de la pròpia vida. La preocupació de l'autor pel tema del *mal* és present al llarg de tota la seva obra; un *mal* que, aquí, l'autor mostra tant com la negació del bé (per exemple, l'ambició interessada, la hipocresia social), com l'absència d'aquest mateix bé (Gueràssim² és el mirall d'allò que sovint hom no és). Per a Tolstoi, el secret de la felicitat no és fer sempre allò que hom vol, sinó estimar sempre allò que hom fa.

2. El rerefons del relat

224

Ivan Illitx va existir de debò, es deia Ivan Illich Mechnikof, era un científic que va morir per aquell temps i la seva mort fou la que va influir i inspirar Tolstoi per escriure aquest relat.³

La mort d'Ivan Illitx és una novel·la realista, fins i tot de vegades és una cruel reproducció de la realitat de la vida social i la forma de transmetre els valors i els aspectes morals de la convivència dels seus personatges. Hi ha aspectes de la vida del protagonista que coincideixen amb l'autor del relat, per exemple, la pertinença a la burgesia de l'època, les dissensions d'Ivan amb la seva dona perquè aquesta no veia amb bons ulls el seu interès pels problemes de la religió i la moral, o bé, quan tot explicant les aspiracions i l'estil de vida de l'Ivan Illitx, la seva família, i l'entorn, posa en evidència l'oposició a les formes de vida de la seva classe social. Aquesta contradicció amb la vida que portava amb la seva família el va fer separar-se'n (dedicar-se als treballs físics, fer-se vegetarià...). Hi ha un text de Tolstoi, "

² El personatge de Guerassim obre una nova possibilitat al protagonista (Ivan Illitx). La possibilitat relacional que tenen fa pensar amb la idea que "la mort ens iguala". Illitx s'igualava amb algú "tan diferent" a ell com Guerassim (mugic jove, vestit a la russa).

³ B. GONZÁLEZ-PORTO, *Diccionario de Autores de todos los tiempos y paises*, vol. III, p. 785. Ed.Montaner y Simón, Barcelona 1964.

Diari (1846)", que reflecteix clarament la seva preocupació per la cerca d'una consciència clara de la significació de la mort i de la necessitat d'una justificació de la vida, aspecte que pot portar-nos a descobrir una de les intencions de l'autor: aconseguir que el lector hi reflexioni. Diu: "Seria el més infeliç dels homes si no trobés un objectiu a la meua vida, un objectiu general i útil; útil per tal que l'ànima immortal, en desenvolupar-se, passi naturalment a un ésser més alt i més escaient a ella". Es pot afirmar que Tolstoi pretenia amb aquest llibre una activitat pedagògica, teòrica, divulgadora, ja que utilitza la literatura per difondre els seus punts de vista moralistes, i provoca la reflexió sobre el sentit de la vida i de la mort.

Hom té la sensació que, per una banda, l'autor ens està parlant d'ell mateix i, per l'altra, fa l'efecte que, a través del relat, vol fer obrir els ulls a una reflexió més aprofundida sobre el sentit de la vida i de la mort. És un relat sobre la mort i el procés de dol que l'acompanya, abans i després, seguint l'esquema d'història clínica: antecedents, malaltia actual i agonia. És un relat sobre les ambicions de la vida i la seva manca de sentit davant el gran tema del dolor, l'acompanyament i la mort. No és una aposta per a la resignació davant la inevitabilitat de la mort, sinó un retorn a la comprensió de la seva naturalitat i una esperança manifesta en un nou renéixer a l'estil d'un cristianisme que Tolstoi va portar a extrems de renúncia i disconformitat amb l'estil de vida del seu món fins a la seva mort. Si bé, per a Tolstoi, Déu i l'ànima formen part de les seves creences i les encarna en les seves obres, avui, si més no, (aquestes mateixes creences) formen part de principis qüestionables, però no menys actuals perquè, si bé res garanteix que la mort té un sentit orientat vers el *més enllà*, pensar la mort, viure-la des de la vida, pot donar una clau de lectura basada en l'eficàcia de la bondat autèntica, com la que du a terme Gueràssim. Perquè, en definitiva, allò que realment alleugereix l'angoixa i el dolor d'Ivan Illitx és la sol·licitud natural del seu criat, sense gestos estridents ni espectaculars. Certament, en el temps de la narració, les possibilitats terapèutiques d'afrontar el dolor eren molt precàries comparades amb les actuals, però la inquietud i la solitud interior del pacient del s. XXI no s'as-serena ni s'omple únicament amb analgèsics de laboratori.

3. La mort i les pèrdues

A *La mort d'Ivan Illitx*, com si es tractés d'un exercici acadèmic, es reflecteixen les diverses modalitats del procés de mort que avui s'estudien. També la forma d'entendre-la com tan bé va subratllar

Ph. Ariès⁴: històricament, es passa del concepte romàntic de la mort a viure-la com un tabú. El llibre mostra el període de transició entre aquestes dues formes de viure-la, ja sigui exposades en termes de *regressió* (amb pèrdua d'independència i llibertat, d'identitat pròpia... acompanyat de malenconia, depressió, agressivitat, culpa...), *replegament sobre un mateix* (amb aïllament i pèrdua d'autonomia), *ansietat*⁵; ja sigui exposades des de les conegudes fases de Kübler-Ross⁶: *negació/aïllament, ira, pacte/negociació, depressió i acceptació* (si s'han superat adientment les anteriors), fases que Tolstoi plasma molt bé en aquesta obra tants anys abans. En definitiva, tant Tolstoi com Kübler-Ross, i altres⁷, "recorden" la necessitat de tenir cura del moment.

Ivan Illitx va del "xoc" inicial de saber la malaltia fins a tastar la indiferència del metge: "al metge, com potser a tothom, tant se li'n donava, però, que ell estava malament. Aquesta conclusió va colpir-lo dolorosament"⁸. Tot plegat provoca que Ivan caigui en la fase de *negació*, fent com si res no passés i augmentant la seva dedicació al treball, les festes socials i les trobades amb els amics per jugar "als vint"⁹, sent conscient també de la indiferència dels que l'envolten pel que li passa. És espaordidora la indiferència de la muller i de la filla quan l'interrompen en la seva explicació per anar-se'n a una festa. Més endavant s'adona que no millora amb la medicació prescrita, "no passava el que aquest li havia dit que passaria. O bé havia oblidat algun punt, o bé li havia dit una mentida, o bé li amagava alguna cosa"¹⁰; llavors, començarà la fase de *còlera, de ràbia, d'ira*¹¹, envers tot i tots els qui l'envolten, "qualse-

⁴ ARIÈS, P., *El hombre ante la muerte*, Taurus Humanidades, Barcelona 1987. L'obra respon a la narració de l'actitud humana davant la mort.

⁵ BERGER, M y HORTALA, F. *Morir en el hospital*. Ed. Rol. Barcelona 1982.

⁶ KÜBLER-ROSS, E. *Sobre la muerte y los moribundos*. Ed. Grijalbo. Barcelona 1989.

⁷ Per exemple, A. PANGRAZZI, assenyalava deu tipus de pèrdues; la pitjor, la mort d'una persona estimada pels sentiments duradors que provoca. A. Pangrazzi, *La pérdida de un ser querido. Un viaje dentro de la vida*, San Pablo, Madrid 1993.

⁸ Segons la versió catalana d'*Ivan Illitx*, Quaderns Crema, Barcelona 2002, p. 48.

⁹ La trivialitat del joc esdevé el *leivmotiv* d'Ivan i els seus amics.

¹⁰ Id, p. 50.

¹¹ El personatge de la dona provoca ràbia al protagonista. Es podria interpretar com la ràbia que ell sent cap al seu passat i com la segona fase de Kübler Ross a la qual sempre retorna. Aquest fet es pot enllaçar amb la tensió d'Erikson "integritat versus desesperació del Jo" en la vellesa. Hom pot entendre que Illitx no és un moribund que arribi a l'última etapa de la vida amb la plenitud vital de la maduresa, més aviat veiem que té molts episodis de desesperació.

vol fracàs l'abatia i l'enfonsava en la desesperació", "s'enfuria amb la desgràcia o amb les persones que li donaven disgustos i que l'anaven matant, i percebia com aquesta ràbia el matava, però no podria evitar-la"¹².

Ivan, se sent observat i escolta allò que els altres diuen d'ell d'amagat: el comentari del seu cunyat davant la seva dona el farà passar a la fase de depressió: "Tu no ho veus, però és un mort: mira-li els ulls"¹³, tot i que abans ha intentat, en la fase de *pacte*, fer tot el que els metges li diuen, seguir els seus consells i cercar els punts de vista d'altres metges. Però, quan fins i tot això falla, cau en la *depressió*, l'aïllament, l'apatia, només trencada per Gueràssim que, a diferència de la resta, entén el que li passa: "Ell era l'únic que se n'adonava; tots els qui l'envoltaven no ho entenien o no ho volien entendre, i pensaven que al món tot seguia com abans. Justament això era el que més el turmentava"¹⁴. La darrera fase, la d'*acceptació*, només l'obtindrà quan vegi el seu fill plorar per ell i agafar-li la mà¹⁵; és un moment de no-retorn, ja no sent dolor per la pèrdua, fins i tot pensa que és el millor que li pot passar davant el patiment dels altres.¹⁶

 227

Les fases clíniques exposades per Pattison¹⁷, quan hi ha consciència de mort propera, són un complement al clàssic "procés del dol": *crisi aguda*, *ansietat intensa* (mort en vida), *fase terminal* (quan tot s'acaba). Però aquestes són fases del dol individual. Hi ha un ritual social del dol que, semblantment a l'individual, cerca la comprensió i l'acceptació, la normalització, de la pèrdua seguint costums, tradicions o creences: els ritus de comiat, l'acompanyament a la família, l'enterrament, la burocràcia... El dol social pre-

¹² Id. p. 51. En els últims moments es reflecteix molt bé una posició que es va alternant entre el "tot" i el "res", quan ell no sap si la seva vida ha estat el "tot" o, en canvi, no ha valgut "res" i, al revés, si la mort, al capdavant, serà el "tot" o el "no-res".

¹³ Id., p. 58.

¹⁴ Id., p.53.

¹⁵ Id., p. 103.

¹⁶ Vegeu, J.W. WORDEN, *El tratamiento del duelo: asesoramiento psicológico y terapia*, Paidós, Barcelona 2000: l'acceptació de la realitat de la pèrdua és una de les funcions del dol.

¹⁷ PATTISON, E. *The experience of dying*. Ed. Prentice-Hall. Englewood Cliffs, 1977.

tén l'expressió pública del dol personal que en *La mort d'Ivan Illix* esdevé una convenció social que permet posar de relleu interessos i distàncies visibles al llarg de la novel·la.

4. La mort pròpia i dels altres

La mort d'Ivan Illix és un text breu, fàcil de llegir, d'entendre, del temps present, realista. En el quadre inicial, es fa patent la indiferència dels vius vers qui mor. Ivan Illix, ja mort, provoca diverses reaccions acompanyades de paraules estereotipades, convencionals, i sentiments interessats sense mostrar-los; tot això sense destorbar el curs del compliment social del dol, fred, distant, com els personatges que el protagonitzen: la família i els amics. Que el mort sigui un altre és quelcom que tots celebren; aquest fet permet a Heidegger fer la diferència entre la mort en tercera o primera persona agafant la cita de l'"és mort" com a font d'inspiració¹⁸. En aquests primers moments, la narració reflecteix una realitat amagada: la dels sentiments que no s'expressen i s'oculten a la vista dels altres, però, alhora, ben vius i comuns a èpoques i persones. De fet, es tracta de la indiferència davant el patiment i la mort d'un altre acompanyada per la cobejança dels beneficis que aquesta pot aportar, ja sia de promoció professional o en termes de guanys econòmics (vegeu els companys de feina i la mateixa vídua d'Ivan). A Ivan Illix se'l presenta com un personatge intel·ligent i contradictori (com el mateix autor) amb qualitats de bondat, honestat; complidor, afable i estimat per tots i, alhora, ambiciós, egocèntric, intransigent, superficial, menystingut per la família... però encara és un personatge verge, no tocat per la cruesa universal de la vida: el patiment, el dolor, la incomprensió, la comunicació, la soledat... no troba (potser no n'hi ha?) interlocutors valuosos (estimables) per a la seva situació de patiment, de mort. Solament Gueràssim, sense dir gairebé res, amb la seva actitud, suavitzarà el desassossec des d'una una bondat natural, sempre disponible a alleujar el neguit d'Ivan Illix¹⁹.

Al llarg de la vida d'Ivan Illix, tot funciona prou bé mentre les seves expectatives es van complint, però tot canvia radicalment quan comença a tenir problemes de salut. Els seus problemes físics

¹⁸ HEIDEGGER, M., *El ser y el tiempo*, FCE, Mèxic 1962, p. 277. 2ª ed.

¹⁹ Serrano destaca la importància de l'actitud i el missatge no verbal en la comunicació amb el pacient i, especialment, en les cures pal·liatives. S. SERRANO, *El regal de la comunicació*. Ed. Ara Llibres, Barcelona, 2003.

es tradueixen en amargor, desesperança emocional, odi... enveja, no tant per la salut perduda com per la que tenen els altres. No es comprès ni compadit, té consciència de ser un destorb, una nosa. La vida esdevé un "horror" per a ell, un conflicte existencial que mig resol i el deixa morir tranquil, potser, fins i tot, en pau. Enmig d'aquesta absència d'acompanyament, Gueràssim, criat jove i senzill que no sap de les hipocresies socials, té cura d'ell i afavoreix la mirada retrospectiva que Ivan fa de la seva vida: la carrera, la vida en família, els amics... tot fals, una mentida buida sense sentit ni sentiments. Ivan se sent colpidorament vulgar.

5. Reflexions al voltant de La mort d'Ivan Illitx

5.1 Tolstoi, però, no fa d'Ivan Illitx l'únic protagonista de la narració. Altres personatges escenifiquen les reprovacions de l'autor, són personatges de la vida real, de llavors i d'ara. La *família*, ignorant (no entén, o no vol entendre, res de res), insensible al patiment, frívola davant les necessitats d'Ivan (el pacient); la seva dona el culpabilitza de la situació d'estar malalt i de fer-la patir a ella i a la seva filla, li retreu que no segueixi les prescripcions²⁰. En l'actitud de la dona d'Ivan no hi ha cap mena d'afecte, ni de proximitat; actua segons un hàbit i una convenció social sense mostrar gaires ganes de conèixer la realitat de la situació: interpreta un paper, no el viu. El paper de fingir que suporta els inconvenients de la malaltia del seu marit i que cerca allò que més li convé a ell, quan en realitat només pensa en ella mateixa, en la seva conveniència; malgrat tot, Tolstoi li concedeix un rampell d'humanitat quan la fa plorar; també plora el fill, però no tant com una concessió de l'autor com per un sentiment d'afectació pel patiment i la mort del pare: quan la sensibilitat retorna a la consciència, no tot està perdut. Sembla com si l'autor volgués transmetre el missatge que, mentre resta una espurna d'humanitat, hi ha la possibilitat de retrobar el sentit de la vida i gaudir-ne

Els *metges* més aviat confonen, que no tranquil·litzen, el pacient amb els seus aires d'importància, de saber-ho tot; el pacient, com a tal, no interessa, en tot cas, la malaltia: la narració els escarneix i ridiculitza. La seva actuació respon a un model d'ac-

²⁰ Aquesta actitud de la família davant del malalt és una resposta disfuncional; tanmateix no sorprèn, atesa la dinàmica familiar i l'estil de comunicació entre ells més racional que emotiu abans de la crisi.

tuació professional que s'inicia, a Europa, al s.XVIII amb la descoberta dels microbis com a causa de moltes malalties, és el que es coneix com la *biomedicina*²¹. El paper brillant del metge, ignorant i indiferent vers el pacient, recorda a Ivan la seva actuació als tribunals davant els afectats per les causes, cosa que l'irrita i augmenta el seu patiment interior. Es refereix al paper de prepotència que, sovint, llueix l'aristocràcia social (a la qual Tolstoi pertany) quan menysté aquells valors naturals arrelats en les classes populars i que es posen en actiu sense afectació ni recerca de beneficis. En el procés de medicalització, el que realment interessa és el diagnòstic no la persona que pateix la malaltia. Es tracta d'una relació paternalista, com la dels jutges que saben que és el millor per a la persona, per al seu bé, sense necessitat de cap tipus de comunicació amb el pacient, que passa a ser un infant: "vosaltres només cal que us sotmeteu a nosaltres, que nosaltres ja ho arreglarem tot"²².

5.2 *La mort d'Ivan Illitx* és el relat d'una agonia en solitari orquestrada des del començament de la narració. És tot un estil de vida el que està condemnat a agonitzar amb dolor (com Ivan Illitx) si no introdueix en la seva manera de fer l'acompanyament sostingut per la bondat genuïna, autèntica, com Gueràssim (criat jove i senzill), que recorda aquella dita evangèlica: "si no us feu com nens...". Potser Tolstoi vol deixar palès que no s'ha d'esperar a la mort per a recuperar el protagonisme existencial, perquè, si bé és cert que la mort és una realitat que ens pertany, no és menys cert que la vida també, i és solament des d'aquesta vida que hom pot construir quelcom bo i benestant. Allò que importa no és la mort sinó la vida, hom ha de tenir curs d'aquesta si es vol una bona mort. La frivolitat no consisteix a negar la mort, sinó a no voler veure en la vida la font d'oportunitats i possibilitats de bé i de sentit que ofereix. Malgrat tot, val a dir que Ivan Illitx ha perdut el temps, la mort no li esmena ni li fa recuperar la mentida de la seva vida, ha fet tard. Com, probablement, farà tard la seva família, els amics, aquesta societat emmirallada en si mateixa que ignora el potencial transformador de tants i tants Gueràssims.

5.3 *La mort d'Ivan Illitx* planteja la necessitat de rellegir el primer

²¹ Una de les seves conseqüències és l'anomenat "procés de medicalització": aquest descriu la medicalització de la vida de les persones que transforma, redueix, conflictes socials en patologies individuals que responsabilitzen el pacient d'allò que succeeix. Vegeu, M. FOUCAULT, "Història de la medicalització" dins *La vida de los hombres infames*

²² Id., p. 47.

capítol un cop acabada la lectura lineal de l'obra. Ivan Illitx és mort, però la mediocritat del seu entorn no canvia. Les actituds, les reaccions, les converses, les "comparses" de la vetlla són, literàriament, i existencialment, el millor de la novel·la! La bona mort és una conquesta. I es conquereix amb una bona vida. Aquest és el nus gordià que impedeix que Ivan Illitx afronti més serenament la seva mort: adonar-se que la seva vida ha estat gris, mediocre, enteranyinada d'objectius superflus, atrapat en un benestar social que emmascara un malestar personal.

Tres fets rellevants ajuden Ivan Illitx a ben morir, a deixar-se anar cap a la mort, a morir en la pau interior per damunt del dolor exterior: la consciència assumida d'haver perdut la vida; el record de les il·lusions juvenils que haurien pogut donar més i millor sentit a la seva vida, i, finalment, però entranyablement, la descoberta del fill, de la tendresa del fill que li besa la mà amarat de llàgrimes, la descoberta que algú l'ha estimat i l'estima de debò, sense convencionalismes. I, amb aquests tres fets, i no exempt de culpabilitat, però amb la lucidesa necessària, Ivan Illitx es mor, es deixa anar finalment cap a la mort.

Ho hem vist, l'entorn és nefast. I continua essent nefast després de la mort d'Ivan Illitx i fins ara i avui mateix. És un entorn enlluernat en la vida, a una vida que esquiva el dolor, el sofriment i la mort, i que es resisteix fins i tot a la compassió davant el dolor, el sofriment i la mort d'algú, per proper o «estimat» que sigui. Certament hi ha compassió, però és la compassió convencional, la que toca tenir, ni un mil·límetre més, ni un de menys. Pensar la vida, és, ha de ser, pensar-la també en termes de dolor, de sofriment i de mort. No en són l'horitzó primer, però són el rerefons ineludible en què es couran les més nobles ambicions i també els més pecaminosos disbarats. Cal preparar-se per viure, per saber viure. I això vol dir una sàvia prioritització de valors. I vol dir, també, saber que el teixit de la vida és fràgil, que comportarà joies i penes, goigs i dolors, alegries i sofriments, vida i mort.

Abstract

In this text, the teachers from the Area of Humanity at Blanquerna EUIFN critically analyse one of Leo Tolstoy's minor works, *The Death of Ivan Ilyich*. After putting it into context, they look into the main theme of this work, accompaniment for a good death, and contribute with lucid reflections on the art of facing death at present.